

Het Leidse wonder: Boekhandel en uitgeverij in Leiden rond 1600 ¹

P.G. HOFTIJZER

Opleiding Boek en Digitale Media Studies

Universiteit Leiden

Postbus 9515, 2300 RA Leiden

P.G.Hoftijzer@hum.leidenuniv.nl

The Miracle of Leiden: Publishing and Bookselling in Leiden around 1600

Abstract. This article describes the miraculous rise of printing and bookselling in Leiden at the end of the sixteenth century. Whereas for much of the century the local book trade was languishing, from 1574 onwards numerous printers and booksellers established themselves in Leiden, most of them coming from abroad. Various explanations are given for this development. One is the end of a siege of Leiden by Spanish troops in 1574, as a result of which the city gained a new impetus. Economically, Leiden witnessed a boom period through the expansion of the cloth industry, which benefitted from the influx of many thousands of religious and economic refugees from the South. Another factor was the creation, on the initiative of such influential local administrators as Janus Dousa and Jan van Hout, of Leiden University in 1575, a modern academic establishment which attracted not only professors and students, but soon also printers and booksellers. Finally, the role of the Leiden branch of the Officina Plantiniana (active 1583-1619) is emphasized. The most prominent book trade establishment in town, the firm set an example for both contemporary and future printers and booksellers.

Keywords: Leiden; printing; sixteenth century

In de zeventiende eeuw was Leiden een van de belangrijkste boekhandelscentra van Europa. Toch was die bloei bepaald geen vanzelfsprekend verschijnsel. Gedurende een groot deel van de zestiende eeuw had het Leidse boekenbedrijf zelfs een kwijnend bestaan geleid. Pas in het laatste kwart van de eeuw vond een omslag plaats, die met een knipoog naar een bekend artikel van de eminente Nederlandse boekhistoricus Herman de la Fontaine Verwey kan worden betiteld

¹ Dit artikel werd geschreven tijdens mijn studieverblijf 2007/2008 in the Netherlands Institute for Advanced Study in Humanities and Social Sciences (NIAS) in Wassenaar, Nederland.

als het “Leidse wonder” (De la Fontaine Verwey 1979). Dit artikel probeert een antwoord te geven op de vraag waarom de boekhandel en uitgeverij te Leiden zo’n verbazingwekkende ontwikkeling doormaakten.

De eerste Leidse drukker was een zekere Heynricus Heynrici. In 1483 drukte hij een beknopte geschiedenis van Holland, Zeeland, Friesland en Utrecht, beter bekend als het “Goudse kroniekje” (Bouwman en Van der Vlist 2008: 69). Dat was betrekkelijk laat, omdat de eerste gedateerde gedrukte boeken in de Nederlanden al in 1473 waren verschenen, tegelijkertijd in Utrecht en Aalst, terwijl ook voordien waarschijnlijk al drukkers actief waren, al kunnen we hun drukwerk – men spreekt over de Nederlandse prototypografie – niet goed dateren, laat staan lokaliseren (Hellinga en Hellinga-Querido 1966, dl. I: 4-9). Die late introductie van de boekdrukkunst in Leiden, een stad die op dat moment toch zo’n 12.000 inwoners telde, heeft zonder twijfel mede te maken met de heersende economische malaise als gevolg van de neergang van de lokale lakennijverheid. Deze zogenaamde ‘oude draperie,’ de dobber waar de Leidse economie gedurende de Middeleeuwen op had gedreven, was niet in staat om de concurrentie met producenten van lichtere wollen stoffen elders in de Nederlanden en daarbuiten het hoofd te bieden.²

Heynrici is slechts twee jaar actief geweest en heeft in die periode slechts zes boeken geproduceerd. In 1485 verdwijnt hij weer, zonder een spoor achter te laten (Bouwman en Van der Vlist 2008: 96-99). Daarna is het tien jaar stil, en rond 1500 zijn er niet meer dan een paar drukkers gelijktijdig in de stad werkzaam. Hun productie bestaat vooral uit devotieele godsdienstige werken en schoolboeken, bestemd voor een lokale, hooguit regionale markt, die echter vanaf het begin last had van verzadiging. Al in 1482, dus een jaar voordat Heynrici actief werd, wordt geklaagd over de dalende prijzen voor handschriften vanwege de overvloed van gedrukte boeken op de markt, “propter multitudinem librorum impressorum” (Bouwman en Van der Vlist 2008: 96).

Twee drukkers geven de toon aan in de vroege Leidse boekproductie, Hugo Jansz van Woerden, werkzaam tussen 1496 en ongeveer 1506, met een output van ruim vijftig titels, en Jan Seversz, die tussen 1503 en 1524 116 titels op de markt bracht, het grootste aantal van welke drukker dan ook in Holland in deze periode. In het geval van Van Woerden is nog zichtbaar hoe dicht de boekdrukkunst in het begin stond bij de handschriftenproductie. In zijn hoofdzakelijk godsdienstig georiënteerde uitgaven zijn eenvoudige houtsneden opgenomen, die stilistisch grote overeenkomst vertonen met illuminaties in Leidse handschriften uit het laatste kwart van de vijftiende eeuw; omdat de makers ervan niet bekend zijn,

² Voor de geschiedenis van Leiden is sinds enkele jaren een modern overzichtswerk beschikbaar: R.J. van Maanen 2002-2004. Voor de economische ontwikkeling op het einde van de Middeleeuwen, zie daarin Marsilje 2002.

worden ze de Meesters van Hugo Jansz van Woerden genoemd. Na 1506 verplaatste Van Woerden zijn activiteiten echter naar andere Hollandse steden (Bouwman en Van der Vlist 2008: 99-105). Jan Seversz, die behalve zijn specialisatie in schoolboeken enkele fraai geïllustreerde werken heeft gedrukt, is tevens verantwoordelijk geweest voor de uitgave van ketterse uitgaven. Verscheidene anoniem uitgegeven traktaten van Luther, alsmede de *Summa der godliker schrifturen* (1523) worden aan hem toegeschreven. Het Hof van Holland veroordeelde Seversz vanwege de publicatie van deze "scandaleuze boecken" in 1524 tot eeuwige verbanning uit Holland. Daarna was hij nog enige tijd actief in Utrecht en Antwerpen (Bouwman en Van der Vlist 2008: 125-138).

Met het vertrek van Seversz was het met de kortstondige bloei van de Leidse drukkerij gedaan. Het handjevol drukkers dat tussen 1525 en 1575 in de stad actief was, produceerde slechts een klein aantal eigen uitgaven of werkte als brood-drukkers voor uitgevers elders, vooral in Amsterdam. Hun drukwerk is bijna geheel uitgevoerd in gotische letters. De enige uitzondering is de drukker Dierick Gerridt Horst, die in de jaren zestig in Leiden werkzaam was. Hij kan worden beschouwd als de eerste 'moderne' drukker in Leiden, aangezien hij de meeste van zijn uitgaven – een bescheiden verzameling van humanistisch georiënteerde Latijnse teksten uit de kring van docenten van Hollandse Latijnse scholen – drukte in een romeinse en cursieve letter, ontworpen door de Antwerpse lettersnijder Ameet Tavernier. De invloed van de Renaissance is ook zichtbaar in de keuze van zijn drukkersmerk, een afbeelding van een kraanvogel, staand op een schedel met een steen in zijn poot, voorzien van het motto "Vigilate." Het is een klassiek symbool van de waakzaamheid, dat hij heeft ontleend aan de *Adagia* van Erasmus. Maar Horst kon het evenmin in Leiden klaarspelen; in 1568, na slechts zes jaar werkzaam te zijn geweest, was hij weer verdwenen.³

Deze weinig florissante toestand van het Leidse boekenbedrijf gedurende een groot deel van de zestiende eeuw is niet alleen een Leids verschijnsel. In de meeste steden van Holland en andere noordelijke provincies was de situatie niet veel beter. Hiervoor is geen eenduidige verklaring te geven. De voortdurende economische stagnatie heeft waarschijnlijk een rol gespeeld, evenals de nog altijd relatief bescheiden potentiële markt voor gedrukte boeken. Bovendien was er natuurlijk de dominante positie van Antwerpen in het boekenbedrijf. Tussen ongeveer 1520 en 1580 was Antwerpen het onbetwiste middelpunt van de boekhandel in de Lage Landen en het was voor Noord-Nederlandse drukkers en boekverkopers zeer moeilijk om de hegemonie van de Scheldestad te doorbreken.⁴ Een andere factor

³ Over Horst bestaat geen afzonderlijke studie. Aan zijn drukkersmerk is aandacht besteed door Van Huisstede en Brandhorst 1999.

⁴ Voor een algemeen overzicht, zie Van Boheemen et al. 1986; over de positie van Antwerpen, Voet 1975.

lijkt te zijn geweest dat de katholieke censuur succes had in de bestrijding van de productie van ketterse boeken in de Nederlandse steden. Degenen die zich op dit gebied actief wilden zijn, uit godsdienstige of commerciële overwegingen, of allebei, konden beter elders, bijvoorbeeld in Emden, net over de grens met Duitsland hun geluk beproeven.⁵ Dit alles kan mede verklaren waarom Hollandse drukkers hun activiteiten concentreerden op de productie van veilige uitgaven, d.w.z. merendeels katholieke devotionele werken in de volkstaal, gericht op de thuismarkt.

Pas aan het einde van de jaren zestig begint in deze situatie verandering te komen, tengevolge van een aantal ingrijpende en onderling gerelateerde ontwikkelingen op politiek, economisch, godsdienstig en cultureel gebied, die hier slechts kort kunnen worden aangeduid. Een factor was natuurlijk de politieke onrust in de Nederlanden als gevolg van het verzet tegen het repressieve en centralistische bewind van de Spaanse koning Philips II. Binnen korte tijd werd uit deze opstand de Nederlandse Republiek geboren, maar deze nieuwe staat, feitelijk niet meer dan een verbond van zeven semi-onafhankelijke provincies, ontbeerde de beleids- en controlemiddelen van een centrale autoriteit. In de praktijk betekende dit dat Noord-Nederlandse drukkers en boekverkopers een aanmerkelijk grotere vrijheid genoten dan hun collega's in het buitenland. Censuur was in de Republiek der Verenigde Provinciën nooit afwezig, maar in de praktijk werd deze steeds toegepast nadat een overtreding was begaan.⁶

De scheiding tussen de Noordelijke en Zuidelijke Nederlanden had ook grote economische gevolgen. De oorlog die in 1568 was uitgebroken richtte vooral grote schade aan in het Zuiden, niet alleen doordat de handel en nijverheid in ernstige mate werden ontwricht, maar ook omdat een groeiende stroom van godsdienstige en economische vluchtelingen op gang kwam, waarvan het overgrote deel naar de Noordelijke Nederlanden kwam. Zij brachten kennis en kunde op allerlei vlakken met zich mee, maar ook de wil om een nieuw bestaan op te bouwen, en daarmee leverden zij een grote bijdrage aan de herleving van de economie in de Republiek (Briels 1978; Briels 1985a). Velen van deze nieuwkomers hadden in het Zuiden, in steden als Antwerpen, Gent, Brugge en Leuven, in het boekenbedrijf gewerkt, als lettergieters, zettters, drukkers, boekverkopers en boekbinders, en snel zetten zij nieuwe bedrijven op in het Noorden (Briels 1974). Bovendien werd de Westerschelde door Zeeuwse en Hollandse schepen afgesloten, nadat in 1585 Antwerpen in handen van Spaanse troepen was gevallen, met als gevolg dat de Antwerpse handel, en zeker ook de sterk internationaal georiënteerde boekhandel, werd afgeknepen (Verhoeven 2004).

⁵ Vgl. Pettegree 1992, hoofdstuk 4, "Emden printing," pp. 87-108.

⁶ Zie over dit thema uitgebreid Weekhout 1998.

Gunstig voor de ontwikkeling van de boekhandel in het Noorden was ook de geleidelijke protestantisering, en dan vooral calvinisering van de bevolking. Doordat individuele lectuur van de bijbel en andere godsdienstige teksten een integraal onderdeel vormde van de protestantse geloofspraktijk, werden niet alleen het onderwijs, maar ook de algemene geletterdheid gestimuleerd. Buitenlanders die de Republiek bezochten, verbaasden zich over de hoge mate van alfabetisering (Van Deursen 1991).

Weer een andere factor was de toenemende invloed van de Renaissance en het Humanisme op het culturele en intellectuele leven, op het gebied van muziek, literatuur, kunst en wetenschap. Ook hier speelden de vluchtelingen uit het Zuiden, die meer vertrouwd waren met de verfijnde Frans-Bourgondische cultuur, een grote rol, in zo'n mate zelfs dat het ergernis wekte onder de autochtone bevolking (Briels 1985b).

Het effect van deze ontwikkelingen op de uitgeverij en boekhandel is overal in de Republiek waar te nemen, maar Leiden vormt een geval apart, omdat hier dit proces met grotere intensiteit en snelheid lijkt te hebben plaatsgevonden, en ook omdat er tot op zekere hoogte van boven af controle bestond. Het begon allemaal met de dramatische reeks van gebeurtenissen in de eerste helft van de jaren zeventig. Leiden had in de zomer van 1572 de kant gekozen van de Prins van Oranje en het stadsbestuur had de katholieke eredienst afgeschaft ten gunste van het calvinisme, nadat op aanmoediging van radicale elementen opnieuw een beeldenstorm in de stad had plaatsgevonden. De Spanjaarden reageerden door de stad tot twee maal toe te belegeren, eerst in 1573 en opnieuw in 1574. Vooral het tweede beleg, dat van mei tot oktober 1574 duurde, was een zwarte periode. Geschat wordt dat zo'n 6.000 mensen bezweken aan de gevolgen van honger en pest. Het garnizoen, onder leiding van de Noordwijkse edelman Jan van der Does, beter bekend als Janus Dousa, hield echter stand en toen de stad uiteindelijk op 3 oktober werd ontzet door een vloot van Willem van Oranje, die de stad kon bereiken doordat het omringende land onder water was gezet, was er een algemeen gevoel onder de bevolking dat het ergste nu voorbij was en dat een nieuw tijdperk was aangebroken. Dit optimisme vinden we ook terug in de bijdrage die stadssecretaris Jan van Hout, die eveneens een belangrijke rol tijdens het beleg had gespeeld, in 1575 schreef in het album amicorum van zijn vriend Janus Dousa. Hierin dankt hij Dousa voor de hechte vriendschap, gesmeed tijdens het beleg.⁷

De beloning voor de volharding van de stad kwam enkele maanden later, toen Willem van Oranje, waarschijnlijk op voorstel van Dousa en Van Hout, besloot om in Leiden een universiteit te stichten, de eerste van de Noordelijke Nederlanden.

⁷ Het album is uitgegeven door Heesakkers 2000; zie het tekstdeel, pp. 389-395.

Deze instelling moest dienen, zoals de prins het verwoordde in de beroemde brief van 28 december 1574 aan de Staten van Holland en Zeeland, “tot een vast stuensel ende onderhoudt der vryheyt ende goede wettelicke regieringe des lants niet alleen in zaeken der religie, maer oock in tgene den gemeynen borghelicken welstandt belanght.” Door dit sterke accent op het maatschappelijke nut van de universiteit onderscheidde de Leidse academie zich van andere instellingen van hoger onderwijs in Europa. Op 8 februari 1575 opende de universiteit haar deuren (Otterspeer 2000: 61-74).

Na het beleg begon ook de bevolking van de stad snel toe te nemen, vooral dankzij de instroom uit de Zuidelijke Nederlanden. Volgens een bron uit 1588 werd de stad, “voor eenighe jaeren geheel dedepopuleert synde [. . .] tegenwoordich voor de meesten part [. . .] bewoont by vremdelingen, uyt Brabant, Vlaenderen ende andere quartieren verdreven” (Briels 1978: 22). Rond 1600 woonden er circa 20.000 mensen in Leiden, twee maal zoveel als in 1575. De meeste vluchtelingen waren textielarbeiders en dankzij hun kennis van moderne productietechnieken legden zij de basis voor de enorme bloei van de Leidse lakennijverheid in de zeventiende eeuw, de zogenoemde ‘nieuwe draperie.’

Maar er was ook een ‘nieuwe boekhandel’ in wording. In 1575 publiceerde Janus Dousa, die behalve diplomaat en militair ook dichter en humanistisch geleerde was, een tamelijk persoonlijke verzameling van Latijnse gedichten over het beleg en ontzet van Leiden en de stichting van de universiteit, waarvan hij behalve initiatiefnemer inmiddels ook de eerste curator was (Heesakkers en Reinders 1993; Otterspeer 2000: 71-74). Deze bundel, getiteld *Poemata nova*, was volgens het titelblad gedrukt “in nova academia nostra Lugdunensi” op kosten van Jan van Hout, aan wie ook een van de gedichten was opgedragen. De naam van de drukker wordt nergens vermeld. Onderzoek heeft evenwel uitgewezen dat deze drukker een zekere Andries Verschout is geweest (Valkema Blouw 1989). Hij was kort tevoren naar Leiden gekomen uit Antwerpen, waar hij had gewerkt in de Officina Plantiniana. Gedurende de eerste jaren na de stichting van de universiteit lijkt hij te hebben gefunctioneerd als een soort van onofficiële academiedrukker, totdat de curatoren – lees Janus Dousa – er in 1577 in slaagden om een andere, veel bekendere drukker uit Antwerpen naar Leiden te lokken, in de persoon van Willem Silvius.

Silvius had meer dan uitstekende papieren. In de jaren zestig, voor het uitbreken van de Opstand, was hij drukker van koning Philips II geweest, en in 1577 bekleedde hij nog altijd de functie van stadsdrukker van Antwerpen. Bovendien had hij in 1568 een protestants Nieuw Testament in het Frans gedrukt, waarvoor hij als straf enkele maanden was opgesloten. Niet toevalling was hij in 1569 de uitgever geweest van de eerste gedichtenbundel van Janus Dousa, de *Epigrammata*. De Staten van Holland, die de universiteit financierden, waren zo gretig om Silvius naar Leiden te krijgen dat zij hem naast een jaarlijkse toelage van 300 gulden een

zeer ruime vergoeding van 2400 gulden toezegden voor het transport en de inrichting van zijn drukkerij. Als tegenprestatie werd van hem verwacht dat hij alles – dat wil zeggen “alle historien, boeken, placaaen, ordonantien ende andere stukken” – zou drukken wat hem door de universiteit werd opgedragen en dat hij tevens zou zorgen voor een geregelde aanvoer van nieuwe wetenschappelijke literatuur uit het buitenland. Bovendien werd hij benoemd tot drukker van de Staten van Holland (Briels 1974: 445-452). De moeite die men nam om zo’n gerenommeerde drukker naar Leiden te halen laat geen twijfel bestaan over het belang dat in de kring van de oprichters van de universiteit aan de drukpers als instrument voor de verspreiding van kennis werd gehecht.

Willem Silvius heeft zijn ambt in Leiden maar kort vervuld. Hij stierf al in 1580, en in de drie jaar van zijn werkzaamheid heeft hij maar een klein aantal werken gedrukt. Met de universiteit wilde het aanvankelijk niet erg vlotten en bijgevolg bracht hij veel van zijn tijd door in Antwerpen. Hij werd opgevolgd door zijn zoon Carel, en ook die hield het niet lang vol, naar eigen zeggen omdat hij te jong was om de last van het dubbele ambt van drukker van de universiteit en Staten te dragen. Desalniettemin was Carel verantwoordelijk voor de druk van twee van de beroemdste teksten van de Nederlandse Opstand, de *Apologie* van William of Orange, waarin de prins zich verdedigde tegen de ban die over hem was uitgesproken door Philips II, en de tekst van de zogenoemde “Akte van Verlatinge,” waarin de Staten-Generaal de Spaanse koning van de heerschappij over de Nederlanden vervallen verklaarden. Beide boekjes werden door Carel Silvius in 1581 in verschillende talen gedrukt als onderdeel van een succesvol propagandaoffensief tegen Spanje (Briels 1974: 452-455). Voor het Leidse boekenbedrijf lag de betekenis van de activiteit van vader en zoon Silvius echter vooral in het signaal dat daarmee werd gegeven aan andere drukkers en boekverkopers om zich in Leiden te vestigen. Vanaf 1580 arriveren steeds meer van hen in Leiden temeer daar de universiteit haar kinderziekten had overwonnen en naast geleerden van naam ook steeds meer studenten wist aan te trekken.

Zo vestigde zich in 1580 Louis Elzevier in de stad, stamvader van een van de beroemdste Nederlandse uitgevershuizen van de zeventiende eeuw. Hij had eerder in Antwerpen bij Christoffel Plantijn gewerkt, en vervolgens in Luik en Douai en begon nu een boekhandel op het Rapenburg tegenover het Academieggebouw. Behalve zijn hoofdzakelijk academisch georiënteerde uitgever- en boekhandelsactiviteiten, werkte hij als boekbinder voor de universiteitsbibliotheek en was hij pedel van de universiteit. Hij was daarnaast de eerste die in Leiden een boekenveiling hield met behulp van een gedrukte catalogus. Elzevier drukte overigens niet zelf; de grote faam van de Elzeviers als drukkers dateert vanaf het moment dat zijn kleinzoon Isaac Elzevier in 1616 een eigen drukkerij opzette. Vier jaar later werd Isaac tot universiteitsdrukker benoemd, een ambt dat

vervolgens bijna een eeuw in de familie zou blijven (Willems 1880; Davies 1960; Dongelmans et al. 2000). In 1584 horen we voor het eerst van de aanwezigheid van een Engelse drukker, Thomas Basson. Hij was afkomstig uit de buurt van Cambridge en had een tijd in Keulen gewerkt. Nu begon hij een boekwinkel en drukkerij op het Rapenburg, waar hij ook boeken voor andere uitgevers drukte (Van Dorsten 1961 en 1985; Bögels 1992). Weer een paar jaar later vestigde zich de uit Gelderland afkomstige Hendrick Lodewijcksz van Haestens. Hij was een uitstekende drukker, die zowel voor eigen rekening werkte als in opdracht van anderen (Briels 1974: 305-309; Simoni 1985).

Tegelijkertijd verschenen lokale drukkers en boekhandelaars op het toneel. Er bestond een nauwe samenwerking tussen Jan Paedts Jacobsz, een geboren Leidenaar die vanwege zijn protestantse geloofsovertuiging een tijd in Norwich in Engeland had doorgebracht, en de lokale drukker Jan Bouwensz. Behalve academisch drukwerk in het Latijn en het nodige Nederlandse gelegenhedsdrukwerk legden zij zich toe op de productie van protestantse bijbels, testamenten en psalmboeken in allerlei formaten, waarnaar inmiddels een welhaast onverzadigbare vraag bestond. In 1600 werd Paedts aangesteld als academiedrukker (Briels 1974: 380-384).

Een opmerkelijk initiatief was ondertussen genomen door Jan van Hout. In 1577 installeerde hij in het Leidse stadhuis aan de Breestraat een stedelijke drukkerij, de eerste van zijn soort in de Nederlanden. Deze beschikte over een drukpers en een klein maar goed assortiment aan lettertypen, dat Van Hout had gekocht van gerenommeerde Vlaamse lettergieters. Gedurende een lange reeks van jaren werd deze zogenoemde 'Raadhuis Pers' gebruikt voor de druk van allerlei officiële stedelijke proclamaties, zoals keuren en ordonnanties. Op een schilderij van de Leidse schilder Isaac Claesz van Swanenburg is Van Hout te zien terwijl hij vanaf het bordes van het stadhuis een dergelijke keur op de neringen van Leiden 'afroept,' maar tegelijkertijd zorgde hij ervoor dat de tekst ook in druk werd verspreid, hetgeen een belangrijke stap vooruit betekende in de communicatie tussen de stedelijke overheid en haar burgers (Rammelman Elsevier 1857; Hoftijzer 2008).

De belangrijkste gebeurtenis voor de toekomst van het Leidse boekenbedrijf was evenwel de komst, in 1583, van de grootste drukker van de Lage Landen, Christoffel Plantijn (Voet 1961 en 1972; Van Gulik 1975). De eerste contacten tussen Plantijn en Leiden dateren van juli 1579, toen de Antwerpse drukker een kort bezoek bracht aan Leiden. Hij verbleef toen in het huis van zijn vriend en bestverkopende auteur uit zijn fonds, Justus Lipsius, die het jaar tevoren in Leiden als hoogleraar was benoemd en die het inmiddels al had gebracht tot rector magnificus. Tijdens dat bezoek ontmoette hij ook Jan van Hout, wiens album amicorum hij van een inscriptie voorzag (Bostoen 1988-89). Ook Janus Dousa zal

hij bij die gelegenheid hebben ontmoet, maar zij kenden elkaar al langer. In 1569 had Plantijn reeds een bijdrage in diens album geschreven (Heesakkers 1988-89: 90-92). Onduidelijk is of bij deze gelegenheid al is gesproken over de mogelijke komst van Plantijn naar Leiden. Vast staat in ieder geval dat Plantijn met zowel Dousa als Lipsius doorlopend in contact bleef. Zo schreef Dousa in een niet nader gedateerde brief uit 1580 aan Plantijn, die hij betitelt als de “bloem van de drukkers van Frankrijk” (Plantijn was Fransman van geboorte), dat hij hoopte dat op de voorgenomen uitgave van zijn commentaar op Sallustius nog vele andere zouden volgen.⁸ Het lijkt dan ook geen twijfel dat zij maar al te graag zagen dat Plantijn naar Leiden kwam. En hun wens werd weldra vervuld. In 1582 kocht Plantijn een groot en fraai pand aan de Breestraat, waar hij drie van zijn Antwerpse drukpersen en een grote voorraad lettermateriaal en andere benodigdheden naartoe liet brengen. Op 1 mei 1583 werd hij benoemd tot academiedrukker, als opvolger van Carel Silvius.

Er is veel geschreven over de motieven van Plantijn om naar Leiden te komen. Gesuggereerd is dat hij in Leiden een ‘reservebedrijf’ wilde opzetten voor het geval de grond hem in Antwerpen na een inname van de stad door Spaanse troepen te heet onder de voeten zou worden. Zeker waren er in de Zuidelijke Nederlanden genoeg lieden die twijfelden aan zijn rechtzinnigheid in de katholieke leer, ook vanwege zijn contacten met het zogenoemde ‘Huis der Liefde.’ Waarschijnlijker is evenwel dat Plantijn de toekomst van zijn oudste dochter Margaretha en haar echtgenoot Franciscus Raphelengius wilde veilig stellen. Samen met Plantijns andere schoonzoon Jan Moretus werkte Raphelengius in de Officina Plantiniana, maar zijn calvinistische geloofsovertuiging maakte zijn toekomst in de Scheldestad in het geval van een Spaanse verovering ongewis. Het lijkt erop dat Raphelengius vanaf het begin voorbestemd was om naar Leiden te komen. Bovendien was hij een oriëntalist van naam, die wellicht een betrekking kon vinden aan de jonge Leidse universiteit, wat ook gebeurde. Kort na de val van Antwerpen (augustus 1585) keerde Plantijn terug naar Antwerpen en enkele maanden later, in januari 1586, kwam Raphelengius met zijn gezin naar Leiden. Binnen korte tijd werd hij aangesteld tot universiteitsdrukker, en kort daarop kreeg hij ook een benoeming als hoogleraar Hebreeuws.

Gedurende de ruim dertig jaar lange werkzaamheid van de Officina Plantiniana in Leiden – van 1583 tot 1619 – domineerde de onderneming, bestaande uit een lettergieterij, drukkerij, en boekhandel het Leidse boekenbedrijf, vanwege haar prestige, uitrusting, en de aard, omvang en kwaliteit van de productie. De uitgeverij gaf vrijwel al het werk van Justus Lipsius gedurende zijn Leidse tijd uit,

⁸ Denucé 1916, brief nr. 900; de uitspraak “flos calcographorum Galliae” aan het einde (p. 213).

waaronder verscheidene edities van diens beroemde traktaat *De constantia* (1584), dat overigens ook verscheen met een Antwerps adres om de verkoop in het Zuiden mogelijk te maken. Maar ook de geschriften van andere vooraanstaande geleerden werden hier gedrukt. Een bijzondere plaats in het fonds wordt ingenomen door het werk van Josephus Justus Scaliger. Nog voordat de grote geleerde in Leiden was aangekomen als opvolger van Lipsius, had de Franse ambassadeur in Den Haag al aan hem geschreven dat de drukkerij van Raphelengius de best geoutilleerde in het land was en dat alles dat hij zou willen publiceren, daar gedrukt kon worden (Breugelmans 2005). Vrijwel al het werk van Scaliger verscheen bij Raphelengius, bijna altijd in folio formaat, om daarmee de uitzonderlijke status die Scaliger in Leiden genoot uit te drukken. Franciscus Raphelengius liet zelfs een Arabische letter snijden voor de nieuwe editie van Scaligers magnum opus, zijn werk over de historische chronologie *De emendatione temporum* van 1598.

Maar de 'Officina Plantiniana apud Raphelengiis,' zoals de uitgeverij op het titelblad van haar Latijnse uitgaven vermeld staat, drukte ook tal van edities van klassieke schrijvers, Griekse en Hebreeuwse bijbels, embleemboeken, de eerste maritieme atlas (Lucas Jansz Waghenaeus *Spiegel der zeevaart*), grammatica's en woordenboeken, muziek, rederijkerspoëzie, alsmede een grote hoeveelheid academisch gelegenheidsdrukwerk. En vanzelfsprekend vinden we ook Janus Dousa en Jan van Hout, die toch beschouwd moeten worden als de voornaamste instigatoren van de herleving van het Leidse boekenbedrijf, in de fondslĳst.⁹

We weten over het reilen en zeilen van het Plantijnse bedrijf in Leiden relatief veel, doordat in het Museum Plantijn-Moretus in Antwerpen een deel van een briefwisseling wordt bewaard tussen Franciscus Raphelengius en zijn zonen in Leiden en Plantijns opvolgers in Antwerpen, de Moretussen. In deze briefwisseling wordt zowel over familie zaken als over de bedrijfsvoering gesproken. Uit het eerste kunnen we opmaken dat de Raphelengii in Leiden veel last hadden van heimwee naar de gelukkige tijd die ze in Antwerpen hadden beleefd. Franciscus Raphelengius kon in Leiden moeilijk aarden en leed aan neerslachtigheid. "Wij dienen tot niets anders op deze aarde," zo schreef hij enkele jaren voor zijn dood, aan zijn zwager Moretus, "dan om een kuil in de aarde te vullen." En zijn zoon Franciscus jr. ondertekende een van zijn brieven met het veelzeggende "En la melancolique ville de Leiden" (Hoftijzer 1996: 48, 53).

⁹ Janus Dousa: *Elegiarum lib. II Epigrammatum lib. Cum I. Lipsii aliorumque carminibus* (1586); *Odarum Britannicarum liber ad D. Elisabetham* (1586); *Centurionatus sive Plautinarum explanationum libri IV* (1587); Jan van Hout: *Solemnis inauguratio Collegii Theologici* (1593); de Nederlandse vertaling van deze rede, getiteld *Inneleydinge ende aenvang vant Collegie der Theologien, geschiet binnen der stat Leyden dezen vi. Octobris 1592* verscheen in hetzelfde jaar.

Maar de correspondentie verschaft ook inzicht in de bedrijfsvoering van de Leidse onderneming. Hoewel de Raphelengii nog altijd kunnen worden beschouwd als geleerde uitgevers in de traditie van beroemde voorgangers als Aldus Manutius uit Venetië, Johann Froben uit Basel en de Estiennes uit Parijs, gingen zij in commercieel opzicht tamelijk bedachtzaam te werk. In 1590 schreef Franciscus jr. aan zijn oom Jan Moretus dat men zich Leiden wilde beperken tot de druk van vooral wetenschappelijke en geleerde boeken, door hem omschreven als de "*auteurs bonarum literarum*" (Hoftijzer 1990: 11). Maar daarbij wilden zij geen risico nemen; de "*sortes pesantes*" – omvangrijke en kapitaalintensieve boeken – lieten zij liever over aan grotere en machtigere uitgevershuizen, terwijl ze zich zelf liever beperkten tot veiligere "*petites sortes*," zoals uitgaven van klassieke auteurs. Evenmin hadden zij de behoefte zich te begeven op het terrein van uitgesproken politieke of godsdienstige publicaties. Alleen Christoffel Raphelengius, in navolging van zijn vader, maar in tegenstelling tot zijn broers Franciscus jr. en Joost, een overtuigd calvinist, heeft zich hier enkele malen aan bezondigd, maar zoals Franciscus jr. later aan Moretus schreef: "*Dieu luy pardoint, errore peccavit, non malignitate*" (Hoftijzer 1996: 51). Desalniettemin hebben de Raphelengii, in weerwil van hun bescheiden pretenties, een zowel in kwantitatief als kwalitatief opzicht indrukwekkende fondsluist op de markt gebracht. Het is dan ook de Leidse Officina Plantiniana geweest, die Leiden als boekhandelscentrum definitief op de kaart van Europa heeft gezet. Het bedrijf zette een typografische standaard en bood een bedrijfskundig model waar tijdgenoten en latere uitgevers, befaamde huizen als die van de Elzeviers, Maire, Hackius, Van der Aa, Luchtmans en anderen, zich op konden baseren (Hoftijzer 2008).

Zo kunnen we concluderen dat de opbloei van het Leidse boekenbedrijf op het einde van de zestiende eeuw het resultaat was van een tamelijk gelukkige samenloop van omstandigheden en factoren. De bevrijding van de sleutelstad na de zware belegering door de Spanjaarden in 1574 gaf de bevolking een nieuw elan, dat werd versterkt door de komst van vele duizenden immigranten uit de Zuidelijke Nederlanden, die de stedelijke economie nieuw leven inbliezen. Dit herwonnen vertrouwen vinden we ook terug in de oprichting, op aanmoediging van krachtige lokale bestuurders als Jan van Hout en Janus Dousa, van de Leidse universiteit, die zich binnen korte tijd ontwikkelde tot een van de belangrijkste academische instellingen van Noord-West Europa. De universiteit trok op haar beurt weer allerlei drukkers en boekverkopers aan, onder hen de belangrijkste drukker van de Nederlanden, Christoffel Plantijn en zijn schoonzoon Franciscus Raphelengius.

Bibliografie

- Bögels, T.S.J.G. 1992. *Govert Basson. Printer, bookseller, publisher. Leiden 1612-1630*. Nieuwkoop: De Graaf.
- Boheemen, P. van, N.P.J. van der Lof en E. van Meurs. 1986. *Het Nederlandse boek in de 16de eeuw*. Den Haag: Staatsuitgeverij/Museum van het Boek.
- Bostoen, K. 1988-89. "Christoffel Plantijn en Jan van Hout in 1583-1585. Opmerkingen naar aanleiding van hun vriendschap." *De Gulden Passer* 66-67: 61-84.
- Bouwman, A.Th., E.T. van der Vlist. 2008. "Van schrijven naar drukken." *Stad van boeken. Handschrift en druk in Leiden, 1260-2000*. Samenst. A.Th. Bouwman, B.P.M. Dongelmans, P.G. Hoftijzer, E.T. van der Vlist en C. Vogelaar. Leiden: Ginkgo Pers/Primavera Pers. 96-99.
- Bruegelmans, R. 2005. "Scaliger en de Officina Plantiniana." *Adelaar in de wolken. De Leidse jaren van Josephus Justus Scaliger 1593-1609*. Red. P.G. Hoftijzer. Leiden: Universiteitsbibliotheek. 93-100.
- Briels, J.G.C.A. 1974. *Zuidnederlandse boekverkopers en boekdrukkers in de Republiek der Verenigde Nederlanden omstreeks 1570-1630. Een bijdrage tot de kennis van de geschiedenis van het boek*. Nieuwkoop: B. de Graaf.
- . 1978. *De Zuidnederlandse immigratie 1572-1630*. Haarlem: Fibula-Van Dishoeck.
- . 1985a. *Zuid-Nederlanders in de Republiek 1572-1630: Een demografische en cultuurhistorische studie*. Sint-Niklaas: Danthe.
- . 1985b. "Brabantse blaaskaak en Hollandse botmuil. Cultuurontwikkelingen in Holland in het begin van de Gouden Eeuw." *De zeventiende eeuw* 1: 12-36.
- Davies, D.W. 1960. *The world of the Elseviers 1580-1712*. Den Haag: Martinus Nijhoff.
- Denucé, J., red. 1916. *Correspondance de Christophe Plantin*. dl. VI. Antwerpen: Vereniging der Antwerpsche Bibliophielen.
- Deursen, A.Th. van. 1991. *Mensen van klein vermogen. Het 'kopergeld' van de Gouden Eeuw*. Amsterdam: Uitgeverij Bert Bakker.
- Dongelmans, B.P.M., P.G. Hoftijzer en O.S. Lankhorst, reds. 2000. *Boekverkopers van Europa. Het zeventiende-eeuwse Nederlandse uitgevershuis Elzevier*. Zutphen: Walburg Pers.
- Dorsten, J.A. van. 1961. *Thomas Basson 1555-1613. English printer at Leiden*. Leiden: Universitaire Pers.
- . 1985. "Thomas Basson (1555-1613), English printer at Leiden." *Quaerendo* 15: 195-224.
- Fontaine Verwey, H. de la. 1979. "Het Hollandse wonder." *Boeken in Nederland. Vijfhonderd jaar schrijven, drukken en uitgeven*. Amsterdam: N. Israel. 46-64.
- Herdruckt in Fontaine Verwey, H. de la. 1997. *Uit de wereld van het boek*. dl. IV. *Boeken, banden en bibliofielen*. 't Goy-Houten: Forum. 27-68.
- Gulik, E. van. 1975. "Drukkers en geleerden – De Leidse Officina Plantiniana (1583-1619)." *Leiden university in the seventeenth century. An exchange of learning*. Reds. Th.H. Lunsingh Scheurleer en G.H.M. Posthumus Meyjes. Leiden: Universitaire Pers. 366-393.

- Heesakkers, C.L. 1988-89. "Zeven albumbijdragen van Plantijn." *De Gulden Passer* 66-67: 87-106.
- . W.M.S. Reinders. 1993. *Genoeglijk bovenal zijn mij de Muzen. De Leidse Neolatijnse dichter Janus Dousa (1545-1604)*. Leiden: Dimensie.
- . 2000. *Een netwerk aan de basis van de Leidse universiteit. Het album amicorum van Janus Dousa*. 2 dln. Leiden: Universiteitsbibliotheek.
- Hellinga, W.Gs, L. Hellinga-Querido. 1966. *The fifteenth-century printing types of the Low Countries*. 2 dln. Amsterdam: Menno Hertzberger.
- Hoftijzer, P.G. 1990. "De 'belabbering' van het boekbedrijf. De Leidse Officina Raphelengiana, 1586-1619." *De Boekenwereld* 7: 8-19.
- . 1996. "De houding van de Moretussen en de Van Ravelingens tegenover het Plantijnse erfgoed." *Ex officina Plantiniana Moretorum. Studies over het drukkersgeslacht Moretus*. Reds. M. de Schepper en F. de Nave. Antwerpen: Vereniging der Antwerpse Bibliofielen [*De Gulden Passer* 74]. 41-57.
- . 2008. "Veilig achter Minerva's schild. Het Leidse boek in de zeventiende en achttiende eeuw." *Stad van boeken. Handschrift en druk in Leiden, 1260-2000*. Samenst. A.Th. Bouwman, B.P.M. Dongelmans, P.G. Hoftijzer, E.T. van der Vlist en C. Vogelaar. Leiden: Ginkgo Pers/Primavera Pers. 153-265.
- Huisstede, P. van, H. Brandhorst. 1999. "'Weest altoos vigilant en arbeysaem.' Drukkersmerken een mentaliteitshistorische bron?" *Nieuw letterkundig magazijn* 17.2: 30-34.
- Maanen, R.J. van, eindred. 2002-2004. *Leiden. De geschiedenis van een Hollandse stad*. 3 dln. Leiden: Stichting Geschiedschrijving Leiden.
- Marsilje, J.W. 2002. "Het economisch leven." *Leiden. De geschiedenis van een Hollandse stad*. Eindred. R.J. van Maanen. dl I, 95-111.
- Otterspeer, W. 2000. *Groepsportret met dame. Het bolwerk van de vrijheid. De Leidse universiteit 1575-1672*. Amsterdam: Uitgeverij Bert Bakker.
- Pettegree, A. 1992. *Emden and the Dutch Revolt. Exile and the development of Reformed Protestantism*. Oxford: Oxford University Press.
- Rammelman Elsevier, W.J.C. 1857. "De voormalige drukkerij op het Raadhuis der stad Leyden, A. 1577-1610." *Werken van de Maatschappij der Nederlandsche Letterkunde* 10: 273-293.
- Simoni, A.E.C. 1985. "Henrick van Haestens, from Leiden to Louvain via 'Cologne.'" *Quaerendo* 15: 187-194.
- Valkema Blouw, P. 1989. "De eerste drukkers voor de stad Leiden (1574-78): Jan Moyt Jacobsz. en Andries Verschout". *Uit Leidse bron geleverd. Studies over Leiden en de Leidenaren in het verleden, aangeboden aan drs. B.N. Leverland bij zijn afscheid als adjunct-archivaris van het Leidse Gemeentearchief*. Reds. J.W. Marsilje et al. Leiden: Gemeentearchief. 407-416.
- Verhoeven, G. 2004. "'Van eigen markten thuis.' Structuur en evolutie van het lokale, Zuid-Nederlandse distributienetwerk van Antwerpse uitgevers in de 17de eeuw." *Bijdragen tot de geschiedenis* 87: 375-400.
- Voet, L. 1961. "Het Plantijnse huis te Leiden. De bedrijvigheid van het drukkersgeslacht Raphelengius en zijn betrekkingen met Antwerpen." *Bijdragen en mededelingen van het Historisch Genootschap* 75: 10-36.

- Voet, L. 1969-1972. *The Golden Compasses. A History and Evaluation of the Printing and Publishing Activities of the Officina Plantiniana*. 2 dln. Amsterdam etc.: Van Gendt & Co. etc.
- Voet, L. 1975. "De typografische bedrijvigheid te Antwerpen in de zestiende eeuw." *Antwerpen in de XVIde eeuw*. Antwerpen: Mercurius. 233-255.
- Weekhout, I. 1998. *Boekencensuur in de Noordelijke Nederlanden. De vrijheid van drukpers in de zeventiende eeuw*. 's Gravenhage: SDU.
- Willems, A. 1880. *Les Elzevier. Histoire et annales typographiques*. Bruxelles: G.A. van Trigt et al.